

Zárójelentés (OTKA 2001-2005)

Az OTKA kutatás **céljait** a következőkben fogalmaztam meg:

1. A kutatás agrárközgazdasági jellegű és agrárpolitika központú. Megkísérel hozzájárulni a magyar olvasó ismeretanyagának kibővítéséhez. Talán hézagpótló munkának is tekinthető.
2. A japán agrárpolitika elméleti és gyakorlati tapasztalatainak összegyűjtésével, a következtetések levonásával, ajánlások megfogalmazása a XXI. század eleje magyar agrárpolitikája számára.
3. A japán ismeretanyag, tények fényében a kutatás felteszi a kérdést: mit jelent tulajdonképpen a piacgazdaság a mezőgazdaság területén? Mi erre a helyes válasz? Van-e realitása a világszerte áruk bevezetésének és a kereskedelem teljes liberalizációjának?

A kutatás **módszere:**

1. A választott témát a kutatás világgazdasági és nemzetgazdasági összefüggésrendszerbe beágyazva dolgozta fel;
2. Hosszú idősorok összeállítását és elemzését is alkalmaztam
3. Nemzetközi összehasonlítások segítségével igyekeztem megalapozottabbá tenni az agrárpolitika értékelését. Ezen belül esetenként Magyarországgal való párhuzamba állítás.

A világgazdaság keretében kétség kívül, hogy az Ázsiai földrész rendkívüli jelentőséggel bír. Az agrártermékek külkereskedelmében, az 1990-es években növelte a világkereskedelem belüli súlyát. Mindez azonban együtt járt azzal, hogy az ázsiai földrész élelmiszerből igen jelentős nettó importtal jellemezhető. Ennek nagysága 1998-ban 87 milliárd USD volt. A témaválasztás fontosságára utal, ha megemlítem, hogy ebből a 87 milliárd import-többletből maga Japán az ázsiai földrészen belül 66 milliárd USD dollárt tudhat magáénak. Itt jutunk el ahhoz, hogy ez az ország a világ legnagyobb, vagy második legnagyobb agrárimportőr országa.

Az agrárpolitika vizsgálatának második szintje a nemzetgazdasági összefüggésben való gondolkodás. Itt arra kell utalnom, hogy a japán mezőgazdaságnak a hazaitól eltérő szerepe van, hiszen az élelmiszer-export aránya kevesebb, mint egy százaléka Japán összexportján belül. Ilyen szempontból elemzése tehát lényegtelen, elhanyagolható. Mindez arra utal, hogy a japán mezőgazdaság növekedése döntően a belső élelmiszer-kereslet alakulásának a függvénye. Ez az agrárpolitika egyik stratégiai, illetve fundamentális jellemzője.

Itt kell megemlítenem a japán agrárpolitika másik stratégiai jellemzőjét, nevezetesen azt, hogy a japán agrárközgazdászok a mezőgazdaságot többfunkciójú ágazatnak tekintik a nemzetgazdaságon belül. Mit jelent ez? Ez az agrárstratégia szempontjából döntő fontosságú. Arról van szó ugyanis, hogy nemcsak az élelmiszer-nyersanyagok megtermelését tekintik a mezőgazdaság

funkciójának, és képtelenségnek tartják a mezőgazdaságot a feldolgozóiparral azonos módon kezelni, hanem egyre inkább hangsúlyozzák azt, hogy a mezőgazdaság a természeti környezetnek része. Mégpedig az erdőszettel együtt organikus része és ilyen szempontból semmivel sem helyettesíthető fontos társadalmi funkciót tölt be.

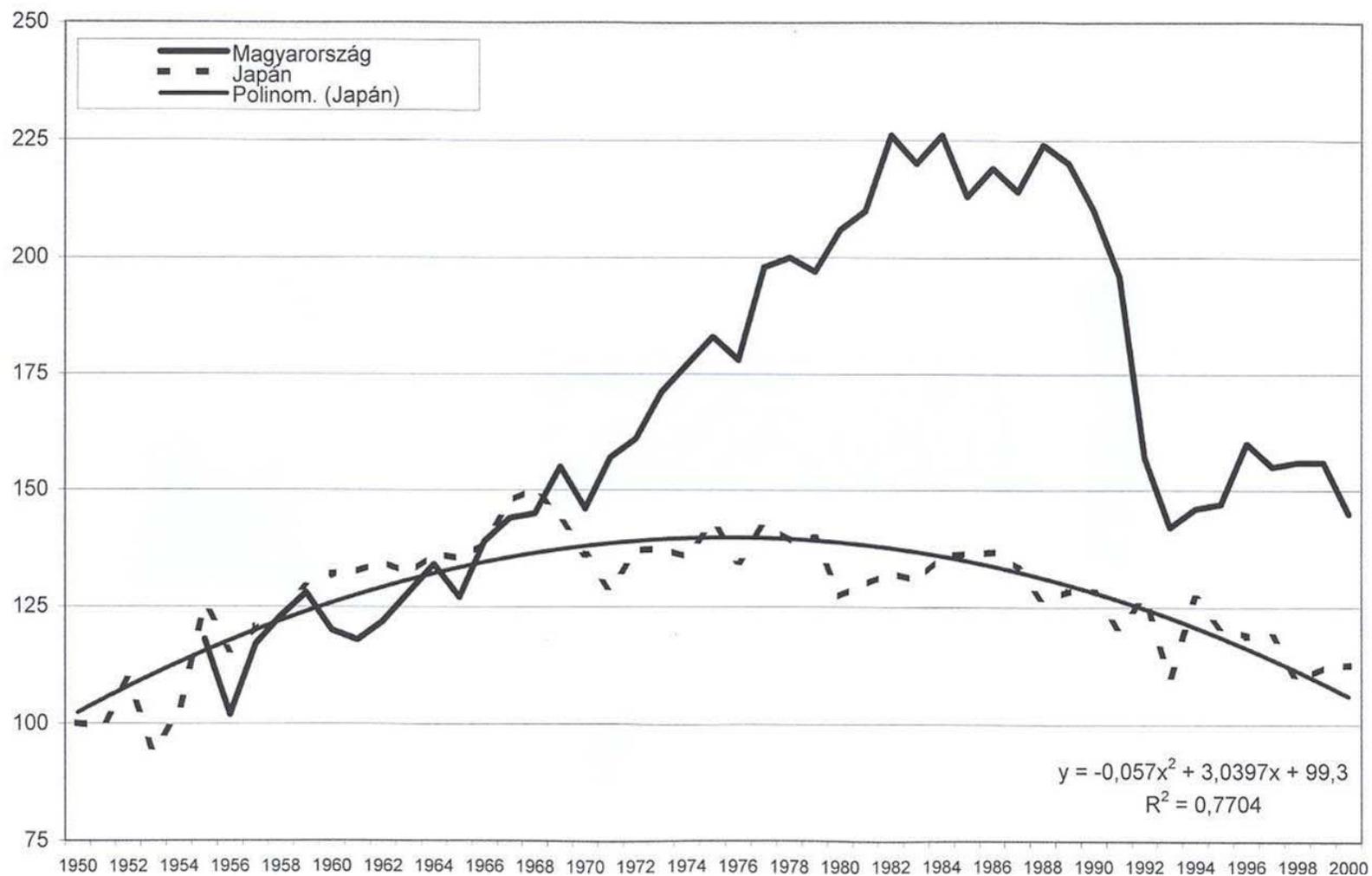
Mindez már utal Japán kereskedelem-liberalizással kapcsolatos álláspontjára is. Nagyon röviden ez úgy összegezhető, hogy Japán is támogatja a liberalizálást, de nem tartja helyesnek az export és az import oldal egyforma kezelését.

A több funkciójúsággal kapcsolatban meg kell említeni, hogy nagyon fontosnak tartják a mezőgazdaság vidék népességmegtartó erejét, mint funkciót, a vidéki kultúra megőrzésének az elősegítőjét, a mezőgazdaság és a környezet kapcsolatát. A mezőgazdaság tömeges tönkremenetele, komoly nemzetgazdasági károkhoz vezetne.

A japán agrárpolitikát is első fokon értékelhetjük a japán mezőgazdaság bruttó termelésének bemutatásával.

Mivel a vizsgálat időhorizontja az 1950-2000 közötti 50 év ezzel kapcsolatban ezt a periódust szükséges átfogni, mégpedig Magyarországgal való összehasonlításban. Lásd a grafikont a következő oldalon.

**Mezőgazdasági bruttó termelés alakulása Japánban és Magyarországon
(1950 - 2000)**

Már ránézésre is nagy eltérések mutatkoznak a két ország között, és a kutatás során ezeket részletesebben szeretném feltárni, a mozgatórugókat pedig kiemelni. A japán mezőgazdaság 50 éves teljesítményénél látható, hogy az állattenyésztés milyen dinamikus ágazat volt, és tulajdonképpen a második világháború után nagyon alacsony szintről kezdtek hozzá ennek megvalósításához, az állattenyésztés meghonosításához. Magyarország esetében, mint látható más a helyzet. A japán mezőgazdaság 50 évét nézve kitűnik, hogy legalább két periódus lehatárolására lesz lehetőség. Ez az egyik a gyors növekedés 1968-ig, majd utána 2000-ig tart. Ettől elképzelhető még részletesebb periodizálás is. (Kuroda professzor tulajdonképpen három periódust határolt le az általa vizsgált kb. 4 évtized alapján.

A termelés alakulására természetesen nagy hatással volt a japán agrárpolitika a maga célkitűzéseivel és eszközrendszerével. A japán agrárpolitikához a vizsgálandó időszakban a törvények sokasága kapcsolódik. Ezekből a kutatás elsősorban kettőt emel ki. Az első kiemelendő agrárpolitikával kapcsolatos törvény 1961-ben fogadták el. Ez az úgynevezett mezőgazdasági alaptörvény.

Az 1961. Mezőgazdasági alaptörvény főbb jellemzői a következők voltak:

- A mezőgazdasági termelés növelése, a növekvő kereslet kielégítése;
- A mezőgazdasági termelékenység növelése, a föld és víz hatékony hasznosításával a technológiák modernizálásával;
- A farmok méretének a növelése, a farm területek újracsoportosítása, a farmok gépesítése;
- Az állattenyésztés japánban történő meghonosítása;
- A falusi, vidéki életkörülmények javítása.
- A belső élelmiszerpiac védelme a nemkívánatos külső hatásoktól

Ez az új agrárstratégia új fejlődési pályát jelölt ki a japán mezőgazdaság számára. Ezt a fejlődési pályát nem önállóan kell megjárni az ágazatnak, hanem az alaptörvény világosan leszögezte, hogy a kormánynak aktív segítő szerepet kell vállalnia. Ilyen, pl., hogy támogatnia kell a családi farmokat, mégpedig különböző csatornákkal. Ez az 1961. Évi agrárstratégia alapját képezte a mezőgazdasági termelés alakulásának. Természetesen csak alapját képezte. Ehhez az alaptörvényhez az elmúlt évtizedekben törvények sokasága párosul, amelyek nélkül nem érthető meg a japán agrárfejlődés. A gyors gazdasági növekedés lezáródásával a belső piacra alapozott japán agrárstratégiai is egyre nagyobb problémákban ütközött. Ehhez járult még többek között az 1994-ben japán által is aláírt Uruguay Round Megállapodás, amely korlátozottan ugyan, de megnyitotta a rizspiacot a külföldi exportőrök előtt. A problémák között kell említeni az 1970-es évtized elején megjelent túltermelést, amely a rizsre a japán mezőgazdaság alapágazatára vonatkozik. Japán kénytelen volt rizstermelés-korlátozó programokat kidolgozni, és beiktatni. 2000 évig összesen 6 ilyen programot valósítottak meg. Úgy tűnik, hogy nem sok sikerrel. Kétség kívül azonban, hogy csökkentették a rizs vetésterületét és állandó jelleggel napirenden

tartották a termelésnek visszafogását, különösen olyan esetekben, amikor már az állami rizskészletek túlzott mértéket értek el.

A problémákból való kilábalást már korábban is a piacgazdaság következetes érvényesítésével vélték megoldani. Ebben a szellemben született meg az 1980-as évek közepén, 1986. áprilisában az úgynevezett Maekawa jelentés, amelyet a miniszterelnök felkérésére 1985. Októberében létrehozott tanácsadó csoport állított össze. Ez a jelentés nem a mezőgazdasággal foglalkozott, hanem a japán társadalom illetve gazdaság egészével, így érintette a mezőgazdaság problémáit is. Ennek feldolgozásával általában adós a japán agrárközgazdasági irodalom. Az egész jelentésben a piacgazdaság erői hatásának az erősítése fogalmazódik meg egyrészt, másrészt pedig, hogy a nemzetközi szabályokkal, törvényekkel összhangban kell a japán gazdaságot fejleszteni, sőt Japánnak, mint fejlett ipari nagyhatalomnak, megkülönböztetett a felelőssége a nemzetközi kereskedelemben. A mezőgazdaságot illetően leszögezték, hogy világos perspektívát kell a japán mezőgazdaság elé a jövőre vonatkozóan tűzni.

A japán mezőgazdaság előtt is ott van a nemzetköziesedésnek a nagy kérdése. Ennek érdekében a japán agrárstruktúra javítására van szükség, amelyben nagyobb szerepet kell adni a piaci erőknek. A farmstruktúra továbbvitelében az ún. „Core” farmok támogatását szorgalmazzák, szorgalmazzák. Ez olyan családi gazdaságot jelent, ahol egy főfoglalkozású munkaerő van, mégpedig a munkaképes korban, és az viszi a farmot. Ez a jelentés is hangsúlyozza, hogy a japán mezőgazdaság belső ára, és a külső világpiaci árak között nagy a különbség, amelyet a jövőben fokozatosan mérsékelni kell az agrárstruktúra javítása útján.

A Maekawa jelentés után egészen a XX. század végéig, a japán mezőgazdasággal kapcsolatosan a piacosítás kérdései, a hatékonysági kérdések, az agrárpolitika homlokterébe kerültek.

1999. júliusában egy új mezőgazdasági alaptörvényt fogadtak el. Az alaptörvény kidolgozását szintén a miniszterelnök kezdeményezte és egy szakértői csoport vállalta magára. Az új alaptörvény főbb jellemzői a következőkben adhatók meg:

- Az új alaptörvény tulajdonképpen agribusiness szemléletű, a termelőtől a fogyasztóig terjedő láncot tekinti át, és ezt a láncot szeretné egyszerűsíteni, tehát vertikális szemléletű
- Az új alaptörvény hitet tesz az erősebb, fokozottabb piaci-orientáció mellett. A farmerektől a feldolgozáson és az elosztáson keresztül a fogyasztóig vezető termékutakat vizsgálja;
- Világosan megfogalmazza, hogy a mezőgazdaság többoldalú funkciót lát el a nemzetgazdaságban, ezért az agrárpolitikát ennek figyelembevételével kell alakítani. A mezőgazdaság ugyanis nemcsak egyszerű termelő ágazat, amely élelmiszert, illetve élelmiszer-nyersanyagokat bocsát ki, hanem a természeti

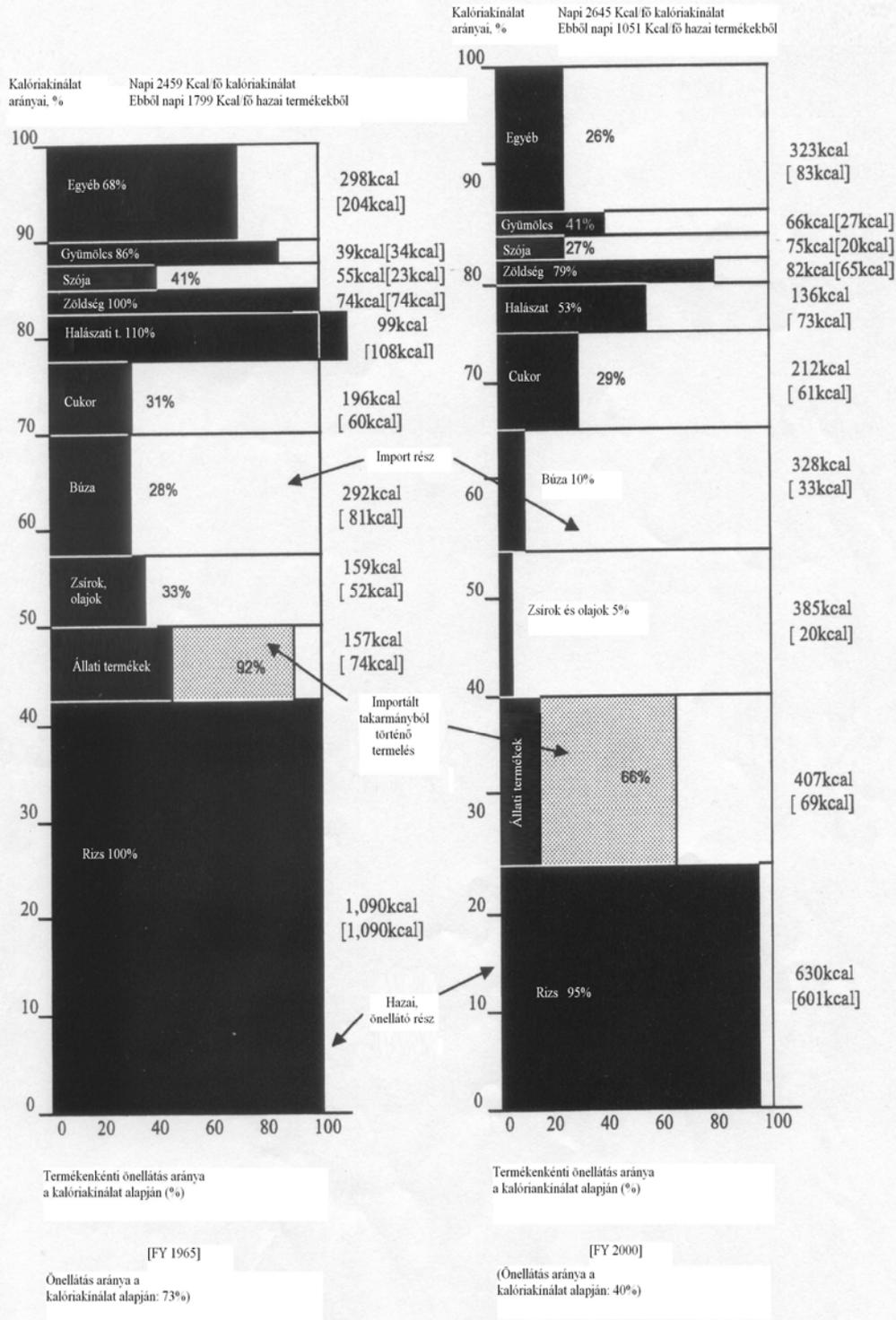
környezetnek szerves eleme az erdészettel együtt. Ez legalább olyan fontos társadalmi funkciója, valamint a tradicionális népi kultúra megőrzése.

- Japán számára a jövőben is különös fontosságú kérdés az élelmiszerbiztonság, nem válhat az ország sebezhetővé a túlzottan alacsony önellátási szint miatt;
- A koncepció kitér az ún. hegy- és dombvidéki régiók, területek közvetlen támogatásának szükségességére;
- Végezetül ebben az új mezőgazdasági alaptörvényben komoly szerepet kap a társadalmi konszenzus kérdése, hogy a városi lakossággal meg kell értetni a falusi, vidéki élet fontosságát, a mezőgazdaság nagy jelentőségét a csökkenő nemzetgazdasági részmutatói ellenére.

Az új alaptörvényt tulajdonképpen mind a belső, mind a külső feltételek tették szükségessé. Aligha kétséges, hogy Japán ezzel az alaptörvénnyel ült le 1999. novemberében Seattle-ben a legújabb kereskedelem-liberalizálási tárgyalásokra. Az alaptörvény hitet tesz amellett, hogy a jelenlegi 40 % s önellátási fok mint történelmi mélyrekord, nem tekinthető megnyugtatónak, és szükséges az agártermelés modernizálásával az önellátási szint növelése. Törvény írja elő, hogy 2010-ig 45%-ra kell emelni.

Nagy jelentősége miatt a kutatás külön foglalkozott a japán élelmiszer fogyasztással. Áttekintette az élelmiszerfogyasztás változását.

A kalóriakinálat szerkezetének és a termékenkénti kalóriakinálat változása

Az 1960-as években az egy főre jutó rizsfogyasztás 100 kg fölött volt, és ez 2000-re 60 kg nagyságrendre csökkent. Japánban az egy fő napi kalória fogyasztása 2600 kcal körül mozog, ami táplálkozás élettani szempontból jónak mondható.

További jellemző, hogy a fehérje, szénhidrát, zsír arány Japánban igen közel áll az optimálisnak mondotthoz. A japán ételmiszerfogyasztást nemzetközi összehasonlításban is értékeltem, köztük Magyarországgal való összehasonlításban. Természetesen az eltérő feltételek miatt a következtetések levonásakor kellő óvatosságra van szükség. Csupán egyetlen példát említek. Japánban a tengeri eredetű élelmiszerek, halak, egyéb élelmiszerek fogyasztása közel 40 kg-ot tesz ki egy főre, míg Magyarországon ez 3 kg-ot ér el. Nyilvánvaló, hogy 40 kg körüli fogyasztási szint megcélzása szóba sem jöhet.

Az agrárpolitika elemzésekor a kutatás kitért Japán agrármarketing rendszerének a feldolgozására. Ez az agrármarketing rendszer jelentős változásokon ment át, főleg az 1990-es évtizedben. Tény, hogy 1990-es évtized közepén az 1942 évi Food Control Law helyett Japán új törvényt fogadott el. Ez a rizs forgalmazását is jelentősen érintette, amely korábban állami monopóliumot képezett, és az államnak ellátási felelőssége volt.

Az 1990-es évek közepén elfogadott új törvény egy liberalizációt hirdet meg, amely csökkenti a rizstermelőktől a rizsfogyasztóig terjedő úton a láncszemetet, és lehetőséget biztosít, legalizálja a farmereknek közvetlenül a kereskedőknek történő rizs eladásait is, amely a korábbi rendszerben tiltva volt.

A kutatás kitért a Japán **farmstruktúra** vizsgálatára. Ez a kérdés végig foglalkoztatta a japán agrárpolitikát. Mindennek az oka, hogy Japánban nagyon kevés az 1 főre jutó mezőgazdasági és az átlagos farm méret alacsony. A japán agrárpolitika számos erőfeszítést tett az átlagos farmméret növelésére. Ugyanakkor egy külföldinek nehéz megítélni ezen erőfeszítések hatékonyságát vagy annak hiányát, illetve mindkettőnek az okait.

Japánban a méretprobléma úgy jellemezhető, hogy 1960-ban az átlagos farm méret 0,9 hektár tett ki, és 2000 évben - ez a szám fölemelkedett 1,6-2,2 hektárra. Ha a növekedés mértékét nézzük, nem mondhatjuk, hogy alacsony, bár olyan alacsony bázisról indulva nem tűnik túl nagy teljesítménynek; másrészt, világgazdasági méreteken gondolkodva ez az 1,6-2,2 ha átlagméret rendkívül alacsonynak mondható. Ha történelmileg nézzük, több dolgot le kell szögeznünk. Ha megnézzük a 1938-as és az 1950-es farmstruktúrát Japánban, mégpedig a Hokkaido nélküli többi területen, akkor azt mondhatjuk, hogy amíg a háború előtt a 2 hektár feletti farm háztartásoknak az aránya 7% volt, a háború után, 1950-ben ez visszaesett 3%-ra. Ez összefüggésben van az 1946-50 között végrehajtott földreformmal, azzal a Japán földreformmal, amelyet a megszálló erők döntöttek el, és amelynek célja volt

a feudális földbirtokosok számúzése Japán mezőgazdaságából. (Azért megjegyzem, hogy a Japán földreform egyik sajátossága éppen az, hogy nem japán földreform volt.) Az évtizedek folyamán 2000 évre jelentős változások történtek. Ilyen változás, hogy 1950-hez képest a farm háztartásoknak a száma 62%-kal csökkent, ami utal a centralizáció előrehaladására.

A farm háztartások száma és méret szerinti megoszlása Japánban (1920-2000)

Év	Összes	Full-time	Part-time	Hokkaido nélkül	0.5 alatt	0.5-1.0	1.0-2.0	2.0 felett
1920	5,485	-	-	5,298	1,914	1,818	1,117	449
1930	5,600	4,042	1,558	5,412	1,908	1,905	1,210	389
1938	5,519	3,704	1,815	5,324	1,835	1,795	1,313	381
1950	6,176	3,086	3,090	5,931	2,468	1,952	1,308	203
1960	6,057	2,078	3,979	5,823	2,275	1,907	1,405	237
1970	5,342	831	4,510	5,176	1,999	1,604	1,272	301
1980	4,661	623	4,038	4,542	1,922	1,304	981	335
1990	3,385	592	3,243	3,739	1,560	1,049	782	348
2000	2,337	426	1,911	2,274	545	813	592	324

Forrás: Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries /MAFF/

Kategóriáként vizsgálva a 0,5 ha alatti kategóriában a csökkenés legmagasabb 78%, tehát 2000-ben 78%-kal kevesebb 0,5 hektár alatti farm háztartás van, mint 1950-ben volt. A 0,5-1,0 hektár közötti kategóriában 58% a csökkenés, az 1-2 hektár között 45%, még a 2 hektár feletti csoportjában a növekedés 60%. Mindez világosan jelzi, hogy a belső struktúrában 2000-ig jelentős változások mentek végbe Japánban. Ez másként azt jelenti, hogy Hokkaido nélkül nézve, 2000-ben az összes farm háztartás 24%-a volt 0,5 hektár alatti területtel és 14% volt 2 hektár feletti átlagterülettel.

Ha a Japán egészére vonatkozó farm struktúrát nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy **1938-ban a háború előtt a Japán farm háztartások 67%-a volt full-time, következésképpen 33% part-time, ez az arány a földosztás eredményeként 1950-re 50-50%-ra módosult, majd a háború utáni az agrárpolitika és fejlődés következtében 2000-re az ezredfordulóra 18-82%-ot ért el.** Japánban tehát döntően part-time családi gazdaságok, családi farmok keretében történik a mezőgazdasági termelés. Ez a háború utáni fejlődés egyik sarkalatos jellemzője.

Másik sarkalatos jellemzője - ezt a japán statisztika csak 1990-től követi nyomon, - hogy a föld nemcsak a gazdálkodás tárgya, hanem minden társadalomban a pénzmegőrzés, a gyarapítás eszköze is. Ebből következően a farmháztartásoknak nem elhanyagolható hányada nem folytat aktív gazdálkodást, tulajdonképpen a tulajdonosok befagyasztják ezeket a területeket, és várnak a kedvező földárakra, vagy újabb feltételekre. **2000 évben például az összes farm háztartásoknak 76%- volt árutermelő, aktív farm és 24%-uk pedig nem árutermelő, nem aktív farm.** (Árutermelő, aktív farmnak nevezzük azokat, amelyeknek vagy legalább 0,3 hektár mezőgazdasági területük van, vagy legalább 500 ezer Yen áru terméket értékesítenek évente a piacon. A nem-árutermelő farmok az összes többi, amelyek ezen két kritérium egyikének sem felelnek meg.) Ez is nagyon figyelemreméltó jellemvonása a japán farmstruktúrának. Még egy jellemvonásra kitérek, ez pedig a jövedelemviszonyokkal kapcsolatos. Japánban a több évtizede rendelkezésre álló háztartásstatisztikák szerint a farm háztartások és a munkásháztartások jövedelmei jól összehasonlíthatók. Ezek az összehasonlítások azt mutatják, hogy lényegében véve egyensúlyban vannak a kétféle háztartásnak a jövedelemviszonyai, közelállók egymáshoz. Ez mindenesetre a háború utáni agrárpolitikának egyik sikerpontja. Ahhoz, hogy ez így legyen, két nagyon fontos dolgot meg kell említeni. Az egyik, hogy a japán mezőgazdaság belső ár és támogatásrendszere, fokozatosan elszakadt a világpiacon feltételektől és a többi gazdaságilag fejlett ország ár és támogatásrendszerétől, mégpedig olyan értelemben, hogy nagyon magasak a belső árak és a támogatások. Ez tehát az egyik forrása az előbb említett "jövedelemparitás"-nak. A másik forrása pedig az, hogy farm háztartások összjövedelmében egyre magasabb hányadot tesz ki a kívülről, azaz a nem mezőgazdaságból szerzett jövedelem. Erre vonatkozóan **2000 évben** azt mondhatjuk, hogy **az összes jövedelemnek 26%-a származott a mezőgazdaságból** 51%-a a mezőgazdaságon kívülről és 23%-a egyéb forrásból, ami nem a munkavégzéssel kapcsolatos. (Ilyenek például a nyugdíj, egyéb jövedelmek, ajándékok stb. Látható tehát, hogy a farm családok jövedelmének csak 26%-a, tehát bő 1/4-e termelődik meg a gazdálkodásból.. Nyilvánvaló, hogy ez több évtizedes fejlődés eredményeként alakult ki és a hogyan továbbot illetően szinte állandó jelleggel foglalkoztatta, foglalkoztatja a japán agrárközgazdászokat, agrárpolitikusokat.

Miután a japán mezőgazdaság kétségkívül családi farmokra épült, de állandó jelleggel érik a kritikák, illetve napvilágot látnak különféle javaslatok a versenyképesség javítására. Ilyen javaslat csoportba tartozik például csoportos gazdálkodás group farming, a különféle társulások, társas-vállalkozások propagálása. Ezek egyike a szövetkezet. Japánban fejlett szövetkezeti hálózat van, de nem a termelési szinten. A japán szövetkezeteknek nem termelési, hanem értékesítési, beszerzési, különféle szolgáltatási tevékenységi funkciói vannak.

Számunkra talán nem érdekesség nélküli, hogyha utalok **Ogura Takekazu** japán agrárpolitikus véleményére, néhány javaslatára. Ezek közé tartozik, hogy a társasvállalkozásokon belül nagyon **ajánlja a termelészövetkezeteknek a megalapítását, létrehozását, mégpedig önkéntességi alapon.** Az agrárpolitikának nagyobb figyelmet kellene szentelnie ilyen szervezetek és más, társas vállalkozási formák létrehozására ill. fejlődésének a bátorítására. Ez az egyik, számunkra nagyon érdekes ajánlás Ogura Takekazutól (114. oldal). A másik, számunkra különösen fontos következtetése, hogy **az agrárkérdések, problémák nem oldalhatók meg csak a privát földtulajdon keretein belül.** A privát földtulajdon alternatívája a szocializált vagy közösségi földtulajdon. Ennek számos válfaja van a világban. Ezen az úton valószínűleg a problémát csökkenteni lehetne a japán mezőgazdaságban. Ogura Takekazu világosan látta és felvetette, hogy a háború utáni agrárpolitika azon fundamentális alapelve, hogy a földtulajdonos legyen a föld művelője, ahogy ő mondja, (owner operator system), felülvizsgálatra szorul. Úgy tűnik a múlt század utolsó évtizedeiben elhalványodik már ez és a módosulás kezdetét vette, amit nyilvánvalóan tovább kell vinni a XXI. században. A tulajdonos által művelt kisméretű farmok újjászervezésére van szükség, mert a méretökönómia követelményei ezt igénylik. Két fő megoldás van, az egyik az egyéni családi gazdaságok méretének a növelése, a másik a társas vállalkozások, közöttük a termelészövetkezetek létrehozása, illetve súlyának növelése. A könyv 350. oldalán azt írja, hogy az új termelészövetkezeteket legalizálni kell a szövetségi törvényben. Ez lehet a megoldás egyik útja.

Megjegyzem, hogy 1995-ben az MTA Közgazdaságtudományi Intézet keretében tartott „Japán-magyar agrár-közügazdasági konferenciá”-n konferencián Tsuboi Nobuhiro professzor a családi gazdálkodás problémáival foglalkozott, a családi farmok modelljének, mint vállalkozási formának a kimerüléséről beszélt. Úgy látta, hogy fokozatosan váltani kell, a vállalkozási struktúrát fel kell frissíteni, új elemekkel kell gazdagítani.

A japán agrárpolitikával kapcsolatosan részletesebben elemeztem az **árpolitikát.** Felfedezhető-e lényeges változás? Az árpolitikát nemzetközi kitekintésben elemeztem, azaz a világpiaci árak alakulásával összefüggésben. Érintettem az agrártámogatások kérdését is. A helyzetet nagyon tömören érzékelteti a következő táblázat.

A mezőgazdaságok támogatottsága (2000)

	JAPAN	USA	EU	HUNGARY
PSE %	64	22	38	18
NPC	2,97	1,17	1,37	1,14
NAC	2,78	1,28	1,62	1,22
TSE/GDP%	1,6	0,9	1,3	2,3

Forrás: OECD

A mezőgazdaság támogatottsági színvonala Japánban 3,5 szerese a hazainak és a mezőgazdasági árszínvonal 2,6-szor magasabb mint nálunk. Ezzel együtt az összes agrártámogatás aránya a GDP-ben Japánban alacsonyabb Magyarországhoz képest. AZ USA és Japán adatai közötti nagy eltérés magyarázza a két ország agrárpolitikusai közötti több évtizedes vitát.

A kutatás kitért a **tőke kivitel** ügyének tárgyalására. Ennek nagy jelentőséget tulajdonítok. Magában a vizsgált 50 évben, különösen akkor, amikor kvótákkal szabályozták az élelmiszer importot, a tőke kivitelnek a szerepe jelentős volt az import oldalon is. A másik oldalról viszont az újabb piacszerzés útján, mint a gazdasági növekedés faktora szintén jelentős szerepet játszik Japán életében. -

A témavezető néhány gondolattal, kérdéssel szeretné befejezni a zárójelentést a japán tapasztalatok fényében.

- Helyes volt-e az alkalmazott privatizációs koncepció az 1989 utáni Magyarországon? 2003-ban Magyarországon 3.3 ha volt az egyéni gazdaságok átlagos nagysága. Milyen messzire lehet ezzel eljutni?
- Célszerű-e a mezőgazdaságot kizárólagosan magántulajdonra helyezni? A japán válasz: nem
- Miért kellett az un. termelészövetkezeti szektor egészét halálra ítélni? Kinek jó ez? Eközben Japánban arról gondolkodnak, hogy ebbe az irányba kellene továbbfejleszteni szövetkezeteik egy részét.
- A jövő agrárstruktúrájában vezető szerepe lesz-e a full time családi gazdaságoknak? Japánban többen úgy vélik, hogy a tőkeerős társas vállalkozások szerepe fokozódni fog jelentősen.
- Kell-e foglalkoznia a kormányzatnak a mezőgazdaságban és a más ágakban tevékenykedők személyi jövedelmének összehasonlításával?

- Van-e létjogosultsága a jövő magyar mezőgazdaságában az állami- és a szövetkezeti tulajdonnak is?